

Grensganger in Berlijn

AUTEURS Chiara Brambilla & Henk van Houtum

FOTOGRAFIE Chiara Brambilla

Twee grensonderzoekers gaan op pad in Berlijn met in hun achterhoofd het perspectief van de 'Grensganger'. Het analytisch resultaat bestaat uit maar liefst drie nieuwe perspectieven op de Berlijnse stedelijke borderscapes.

De stad Berlijn zou gezien kunnen worden als een stedelijk vergrootglas van veel wat er in de twintigste eeuw in Europa is gebeurd. Veel van de ideologisch gedreven geopolitieke manifestaties en strijd in de laatste eeuw in Europa, of het nu nationalisme, Eerste Wereldoorlog, fascisme, Tweede Wereldoorlog, communisme, kapitalisme, multiculturalisme en neoliberalisme is, heeft in Berlijn een significant stedelijke bühne gekend. Het gevolg daarvan is dat Berlijn een exemplarisch voorbeeld is geworden van een stedelijke (id)entiteit. Een stedelijke identiteit die voortdurend geconstrueerd, verdeeld en weer gereconstrueerd is, telkens weer andere sporen achterlatend en nieuwe grenzen trekkend in de stad. Anders gezegd, de stad is een stedelijk archipel van borderscapes. Rajaram en Grundy-Warr omschrijven borderscapes als "zones van diverse en onderscheidende ontmoetingen". Voor hen zijn borderscapes ruimtes die worden gerepresenteerd, waargenomen en beleefd als een "vloeibaar terrein van een multitude aan politieke onderhandelingen, claims en tegenclaims".

In deze bijdrage benaderen we deze complexe en meerlaagse stedelijke borderscapes in Berlijn vanuit een specifiek perspectief, namelijk vanuit de figuur van de 'Grensganger'. De figuur van de 'Grensganger', zo menen wij, is meer dan bijvoorbeeld de bekende figuur van de stedelijke flâneur, die flamboyante voyeur van het modernisme en kapitalisme. De figuur van de 'Grensganger' stelt ons in staat om de aandacht te richten op de rol van geopolitieke praktijken geschiedenissen van de stad en juist die zijn cruciaal voor het bestuderen van borderscapes. De 'Grensganger' is als een reiziger van de tussenruimtes, een letterlijke gangmaker die bewust

oog probeert te hebben voor de meer verborgen of latente politieke geografie en die zichzelf niet laat beperken of ringeloren door (stedelijke) grenzen en monolithische politieke interpretaties van ruimtes.

Met dit perspectief van de 'Grensganger' in ons hoofd zijn we ieder individueel op pad gegaan in Berlijn, te voet en met de fiets, en verder gewapend met een camera, een openbaarvervoerswijzer en een plattegrond. Het analytisch resultaat dat uit onze vele wandelingen en fietstochten naar voren kwam, kan het beste worden samengevat in drie soorten stedelijke borderscapes: *EmptiCity*, *TransCity* en *MultipliCity*. Deze opsomming moet zeker niet worden opgevat als een essentialistische ordening of een allesomvattende samenvatting van Berlijn. Dat zou ook tegen de principale contingentie van de blik van de 'Grensganger' zijn. Het moet eerder worden opgevat als een redelijk flexibel te hanteren samenvatting waarmee we onze tochten en percepties achteraf hebben willen ordenen in verschillende soorten borderscapes.

Voorbeeld van een *EmptiCity*: het 'Mauerpark' in Berlijn. Voorheen een grenszone, nu zijn er plannen voor de bouw van luxe woningcomplexen.

Voorbeeld van een TransCity: de 'Badeschiff'. Ooit een rivierboot die nu dienst doet als een hip stadswembad.

EmptiCity

De eerste reeks borderscapes die ons opviel in onze tocht door Berlijn betreft de leegte in de stad. De huidige identiteit van Berlijn lijkt te worden bepaald door een veelheid aan 'aanwezige afwezigheden'. Daarmee bedoelen we dat op veel plekken in de stad vaak grote lege gebieden te zien zijn, die in veel gevallen ruimtelijke restanten zijn van vervlogen tijden en de verdwenen ideologieën van Berlijn. Fysieke herinneringen dus aan dat wat was. Het naziregime en haar dramatische consequenties, de vernietiging door de oorlog en de naoorlogse ruimtelijke planning, de wederopbouw van Berlijn en de val van de muur in 1989 hebben allen op eigen wijze lege plekken achtergelaten in de stad.

Lege ruimtes als deze in de stad hebben een ambivalent karakter. Enerzijds representeren zij de stedelijke leegtes van verlies en verdwijning. Anderzijds zijn het ook ruimtes van mogelijkheden en vrijheid, de zogenaamde 'terrains vagues'. Lege ruimtes bieden namelijk de mogelijkheid om te ontsnappen aan de gecontroleerde ruimtes van de institutionele stadsplanning en kunnen een belangrijke rol spelen in de continue heruitvinding van de identiteit van de stad. Illustratief zijn de lege gebieden en gebouwen die vanaf de jaren zeventig en tachtig tijdelijke woonruimtes zijn geworden voor krakers- en punkgemeenschappen (zoals Schwarzer Kanal in Köpenickerstr., ACUD in Veteranenstr., informele caravanwoningen). Zij experimenteerden met nieuwe, collectieve woonvormen en alternatieve esthetiek, die nu karakteristiek zijn voor veel borderscapes in Berlijn. Dit beeld van het lege Berlijn wordt permanent bedreigd. Enerzijds omdat krakersgemeenschappen vaak worden ontruimd en anderzijds omdat sommige plekken verweven raken met de bestaande orde ofwel ondergedompeld worden in processen van gentrificatie. Een voorbeeld van dit laatste is het gebied rond de Bernauerstrasse dat nu gedeeltelijk is hergebruikt als het herdenkingsteken 'Gedenkstätte Berlin Mauer'. Ook is het gedeeltelijk in gebruik genomen door bouwplaatsen waar luxe huizen geconstru-

eerd zullen worden op de bouwgrond die bij de val van de muur vrijkwam. Een ander interessante borderscape in dit verband is het 'Mauerpark': een publiek park op de grens van de wijk Prenzlauer Berg en Gesundbrunnen waar de muur en de grenszone zich destijds bevonden. Over dit park woedt op dit moment een felle discussie omdat de eigenaar van de grond, Deutsche Bahn, er luxe woningbouwcomplexen wil bouwen.

De identiteit van Berlijn wordt bepaald door 'aanwezige afwezigheden'

Bij tenminste een deel van de burgers van Berlijn is er twijfel over het uitwissen van oude en lege ruimten. Zij lijken juist die dynamische identiteit van de leegtes in Berlijn te willen behouden. Die twijfel over de zin en onzin van de herinvulling van de leegte was met het woord 'Zweifel' letterlijk in hoofdletters af te lezen van het 'Palast der Republik'. In 2008 werd dit gebouw echter afgebroken om plaats te maken voor een reconstructie van het 'Berliner Schloss', dat voorheen op deze locatie stond. Een ander voorbeeld van een initiatief tegen de trend om de stedelijke leegte economisch uit te baten is 'MediaSpree Versenken': een spontane vereniging bestaande uit burgers die tegen het grote bouwproject 'MediaSpree' zijn.

TransCity

De tweede groep borderscapes die we hier onderscheiden kenmerkt zich door transformaties en transitie. Wat we hier samenvatten als TransCity houdt nauw verband met Berlijns wijze om de hierboven besproken leegtes op te vullen. Bijna geen enkele Europese stad wordt zo radicaal gekenmerkt door transformatie. Afgesloten en braakliggende terreinen zoals treinstations, bunkers en kolenopslag

zijn getransformeerd in recreatieve plaatsen, supermarkten zijn veranderd in kunstgalerieën en fabrieken in appartementencomplexen en culturele centra. Wandelend door Berlijn met de blik van de 'Grensganger' springen bijvoorbeeld de levendige kunstwereld en technoscene in het oog, die zich na de val van de muur ontwikkelden. Deze ontwikkeling begon in Tregor, de eerste technodiscotheek in Berlijn die onder gebracht was in een getransformeerd warenhuis in het centrum van voormalig Oost-Berlijn, naast het beroemde Potsdammer Platz. Na een financieel debacle transformeerde de club in 2007 zich wederom in een andere gedaante, ditmaal in de voormalige elektriciteitscentrale aan de Köpenickerstrasse.

Een andere noemenswaardige plaats is 'Badeschiff', een oude rivierboot die met water is gevuld en verankerd ligt in de Spree. Het doet nu dienst als een hip stadswembad. Het project is onderdeel van de transitie van een oud-industrieel gebied vlakbij de oude haven aan de Spree naar een modieus recreatief gebied. Naast het schip bestaat deze borderscape aan de oevers van de Spree nu uit talrijke cafés, restaurants en clubs. Het zijn dezelfde oevers die ooit behoorden tot het voormalige niemandsland die de stad verdeelde voor de val van de muur.

Een laatste voorbeeld van transitie is luchthaven Tempelhof. De luchthaven hield op dienst te doen in oktober 2008 en sindsdien zijn de gebouwen voor allerhande tijdelijke en permanente doeleinden gebruikt, bijvoorbeeld als filmset, expositieruimte en handelsbeurs. In 2010 werd Tempelhof feestelijk heropend als Berlijns grootste openbare park genaamd Tempelhofer Feld.

MultipliCity

Bezien door de lens van de 'Grensganger' openbaart de stad zich tenslotte ook als een sociale omgeving die wordt gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan mensen en de manier waarop zij hun leefomgeving gebruiken, karakteriseren en definiëren. Veel plekken in Berlijn zijn dus ook borderscapes in de zin van hun multipliciteit. Tal van plekken in de stad zijn te beschouwen als een collage van paradoxen, dubbelzinnigheden, veelzijdigheden en instabiliteiten. Gemeenschappelijk aan deze collage-plekken is dat ze de potentie hebben om homogene entiteiten te transformeren in voortdurend veranderende creatieve borderscapes.

Geen enkele Europese stad wordt zo radicaal gekenmerkt door transformatie

Een interessant voorbeeld hiervan is het gebied Oranienburgerstrasse, Auguststrasse en Rosenthaler Strasse in het centrum van Berlijn. De gelijktijdige meerzijdigheid laat zich zien in de esthetische parallelliteit van het alternatieve culturele netwerk van kraakwoningen en elegante, exclusieve commerciële kunstgalerieën. Voorbeelden van dergelijke stedelijke multipliciteit kunnen ook worden gevonden in de wijken Kreuzberg en Neukölln, waar een variëteit aan marktkramen en winkels van (voornamelijk Turkse) immigranten een fascinerend multi-etnisch landschap creëert. En ook de Friederichstrasse kan wellicht in dit kader worden genoemd. Deze beroemde straat is zichtbaar getuige geweest van

Voorbeeld van een TransCity: de Spree-oevers. Het voormalig niemandsland is getransformeerd tot een modieus en recreatief gebied.

Voorbeeld van een MultipliCity: de Friedrichstrasse. De stad als sociale omgeving is hier duidelijk herkenbaar.

de vele ideologische omwentelingen in de laatste eeuw, inclusief vele bombardementen. De straat veranderde geleidelijk van een suburbane straat in een zaken- en entertainmentcentrum en was het decor van de patstelling in de Koude Oorlog. Na 1989 is de straat geworden tot één van de meest exclusieve winkelgebieden van Berlijn.

Het dwalen door de borderscapes van Berlijn, hier samengevat als drie soorten borderscapes, heeft ons duidelijk gemaakt dat we nieuwe perspectieven nodig hebben om de complexiteit en de constellatie van de vele kruisingen, breuken, versplinterde geschiedenissen en gelaagdheid van een grote moderne stad als Berlijn mee te kunnen duiden. Te vaak en teveel is de stad als een geheel gezien, of onderworpen geweest aan een monolithische ideologie of eenzijdig perspectief. Ook de veelgehoorde verhalen en interpretaties zoals oost versus west of kapitalistisch versus socialistisch of 'Mauer im Kopf' zijn te ongenueanceerd en doen de veelzijdigheid van de latente geografie van Berlijn geen recht. In de woorden van de architect Philipp Oswald "anders dan andere steden valt Berlijn niet op vanwege haar klassieke schoonheid, het is geen compositie die het resultaat is van een plan en het is ook niet het product van organische groei; onregelmatigheden en tegenstrijdigheden, diversiteit en leegte karakteriseren de stad".

Deze bijdrage heeft een eerste aanzet willen zetten om Berlijn te begrijpen in termen van borderscapes en daarmee de aandacht te richten op de complexe multi-positionering van Berlijns geografische karakteristieken en ontwerpen. Naar onze overtuiging kan het

perspectief van de 'Grensganger' een belangrijke meerwaarde hebben in het tot uitdrukking brengen van de vele grenzen en grenswaarden in de stad.

Chiara Brambilla (chiara.brambilla@unibg.it) is onderzoeker in **Antropologie en Culturele Geografie** aan het **Centre for Research on Complexity (CeRCo)** aan de **Universiteit van Bergamo**. **Henk van Houtum** (h.vanhoutum@fm.ru.nl) is politiek geograaf en verbonden aan het **Nijmegen Centre for Border Research** van de **Radboud Universiteit Nijmegen** en onderzoeksprofessor **Geopolitiek van Grenzen** aan de **Universiteit van Bergamo**. Dit artikel is een vertaling van het originele artikel 'The art of being a 'Grenzgänger' in the borderscapes of Berlin' dat Brambilla en Van Houtum schreven voor **AGORA** (zie agora-magazine.nl).

Literatuurselectie

Greverus, I.M. (2005) *Ästhetische Orte und Zeichen: Wege zu einer ästhetische Anthropologie*. Münster: LIT Verlag.

Kumar Rajaram, P. & C. Grundy-Warr (eds.) (2007) *Borderscapes: Hidden Geographies and Politics at Territory's Edge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Oswald, P. (2000) *Berlin_Stadt ohne Form. Strategien einer anderen Architektur*. München - London - New York: Prestel Verlag.

www.mauerpark-fertigstellen.de

www.ms-versenken.org

www.tempelhofer-park.de